

تهران؛ خانه امید

محمود منبغی
تهران پژوه

تاریخ ملک شانه از حضور انسان ایرانی برمی گیرد و دست در زلف برپیشان خویش می افکند تا در قاب موارث مادی و معنوی آیندگان، به سر سفره تماشای اهل نظر جایی داشته باشد. معنویت نشسته در جان خشت‌ها و گچبری‌ها و اسلیمی‌ها، اما از آبی فیروزه‌ای کاشی‌ها برید تا محراب چشم دست معمار، از آن بالا بالا بر زمین ماؤا گزیند. هرچه آسمان بیش فراتر، جلودانگی اثر در پرداخت آن معنویت بیشتر. ایران اسلامی در پیوند با الهام معمار و خواهش پادشاه در دوره‌های مختلف حیات خویش دچار دگرگونی‌های بی‌پای در سبک و هنر بوده است. از ابتدا تا کنون این معرفت دست معمار بوده و خواهد بود که صورت معنی را بر تارک تاریخ این ملک ترسیم کرده است.

در این میان تهران به‌عنوان پایتخت دیرباز این کهن‌بوم آشنده، از شکوه حضور جرگه معرفت‌اندیشان هنر خالی نبوده و در جای جای خویش برای دلشدگان تاریخ در مصاف گردشگری کهن و جدید، حرفی برای گفتن و چشمی برای تماشای جاگذاشته است.

از آل بویه تا سلجوقی، از صفوی تا به امروز ما شاهد پویای رنگ‌ها و فرم‌ها را با آجر و گل در بوم خظرات معماران این کهن داریم. حفاظت از تهران بر ما واجب است که هم از آنچه در ریشه و تنه این درخت بر جای مانده با جان شیرین محافظت کنیم و برای ترو تاز ه شدن بی دربی آن به دنبال دستاوردهای جدید باشیم.

این به‌منزله اهمیت بخشیدن به سرمایه‌های مادی و معنوی شهری است که از پس توفان‌های مکرر سیاسی اجتماعی اقتصادی سالیان گذشته، هنوز در آغوش کمالش، برای ما این‌ها به وسعت دل‌ها وانهاده است؛ این‌ها ای که در بازتاب نور معرفت، مینا و الگوی شناخت معرفت‌های سترگ بشری در اتصال به منبع نورالاتوار الهی است. آنجا که هنر می‌کوشد تا آینه‌گردان آن باشد.

جلوه‌گاه رخ او دیده‌م تنهانیست ماه و خورشید هم این آینه می‌گردانند بر این اساس پاسداشت نام‌ها و روزها را باید بازگشت به هویت دانست. «هویت» به مفهوم آنچه ما را می‌کند. از این رو، مهندسی برنامه‌های فرهنگی در چارچوب نام تهران، باید بتواند بر داشته‌های این ابرشهر، در توصیف حکمت ملی و فرهنگ برخاسته از آن اشاره کند. گردشگری شهری با عنوان تاریخ، درک بناها و موارث به‌جای مانده، در حقیقت، باز تعریف هویت انسان ایرانی در سر مشق‌های بزرگ اربابان معرفت گذشته و حال ایران بزرگ است. به‌حق باید تهران را خانه امید دانست.

محسن معتمدی ■ معرفی: کمتر محققی رامی توان سراغ داشت که مثل محسن معتمدی، تاریخ تهران را محله به محله واکاوی کرده باشد. معتمدی که سال‌ها در دانشگاه تهران تدریس کرده بود با تألیف کتاب «جغرافیای تاریخی تهران» گام مهمی برای معرفی محله‌های قدیمی پایتخت برداشت. کتاب جغرافیای تاریخی تهران نزد محققان، پژوهشگران و عموم مردم کمتر دیده شده، اما این کتاب تنها مرجعی است که تاریخ محدوده فعلی تهران را موشکافانه بررسی کرده است. بخشی از کتاب معتمدی به بررسی آثار تمدنی پایتخت اختصاص دارد و از این منظر اهمیت فراوانی دارد.

■ کار ویژه: محسن معتمدی بعد از تحقیقات فراوان به اطلاعات دقیقی از تاریخچه محله‌های قدیمی تهران دست پیدا کرد. او سال‌ها درباره چگونگی پیدایش محله‌های مختلف تهران، از شمال تا جنوب پایتخت تحقیق کرد و مقاله‌هایی خواندنی در این خصوص نوشته است. یکی از کامل‌ترین اطلاعاتی که درباره محله شمیران نوشته شده توسط محسن معتمدی جمع‌آوری شده و این محقق و تهران‌شناس قدیمی درباره محله نازی آباد هم مقاله‌های فراوانی نوشته است. معتمدی این ادعا را مطرح کرده که نازی آباد ابتدا ۲۰ سکنه داشته و یادگشت زمان به یکی از بزرگ‌ترین محله‌های تهران تبدیل شد.

معرفی ۱۰ تهران‌شناسی که تاریخ پایتخت را روایت کرده‌اند

نگهبانان دروازه‌های پایتخت

اگر تلاش‌های بی‌وقفه و تحقیقات مفصل پژوهشگران و تهران‌شناس‌ها نبود، امروز تصویر روشنی از روزگار گذشته تهران قدیم پیش‌رویمان قرار نداشت و نسل جدید، تهران را با مختصات شهری سلوغ و براز دحام می‌شناخت. کار تهران‌شناسی قدیمی و معاصر از این منظر با ارزش است و به همین دلیل نباید آنها را به‌عنوان ناجیان تاریخ تهران از یاد ببریم.

سعید نفیسی
سال: ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۴

■ معرفی: همه ما سعید نفیسی را به واسطه تصحیح مجموعه چندجلدی «تاریخ بیهقی» و با آثار مهمی که درباره تاریخ، هنر و ادبیات ایران زمین نوشته می‌شناسیم، اما او کتابی دارد به نام «تهران قدیم». او برای تألیف این کتاب چنان تحقیق و پژوهش کرد که حالا از او به‌عنوان تهران‌شناس یاد می‌کنند. نفیسی در این کتاب، شرح مفصلی درباره تاریخ ۱۲۰۰ ساله تهران ارائه داده و به‌طور کامل آثار باستانی پایتخت را معرفی کرده است. خیلی‌ها معتقدند «تهران قدیم» کامل‌ترین و مصورترین کتابی است که تا کنون درباره تاریخ تهران منتشر شده است.

■ کار ویژه: نفیسی مجموعه مقالاتی درباره ری باستان نوشته و این ادعا را مطرح کرده که از گذشته‌های دور، تهران یکی از روستاهای خوش آب‌وهوای شهر باستانی ری بوده است. نخستین ذکر نام این روستا به سده سوم هجری برمی‌گردد و پس از آن نام طهران به‌طور مکرر در کتب جغرافیایی آمده است. نفیسی در شرح ویرانی ری نوشته: «شهر ری با حملات مغولان ویران شد و سپس ۲ زلزله و حشتناک، کاملاً شکوه این منطقه را که عروس بلاد اسلامی نام داشت، از بین برد.»

سیدمحمدتقی مصطفوی
سال: ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۴

■ معرفی: کنکاش درباره روزگار قدیم پایتخت یکی از دل‌مشغولی‌های اصلی سیدمحمدتقی مصطفوی بوده و کتاب «آثار تاریخی طهران» حاصل پژوهش‌های طولانی این محقق درباره پیشینه تهران و اماکن تاریخی‌اش به شمار می‌رود. این کتاب یکی از منابع اصلی تهران‌شناسان برای معرفی بناهای تاریخی تهران و قدمت آنها به حساب می‌آید. مصطفوی در دوره پهلوی دوم رئیس اداره کل باستان‌شناسی بود اما باز هم از تحقیق و پژوهش دست نکشید و نیم‌قرن در حوزه باستان‌شناسی و معرفی بناهای تاریخی طهران فعالیت کرد.

■ کار ویژه: بخشی از فعالیت‌های پژوهشی مصطفوی به کشف و معرفی چنارهای تاریخی تهران مربوط می‌شود. او از چنارهای قدیمی پایتخت به‌عنوان «درختان مقدس» نام برده و این نظریه را مطرح کرده که در روزگار قدیم تهران، مردم از سایه‌سار درختان به‌عنوان جایی برای دعا و نیایش استفاده می‌کردند. مصطفوی، به‌عنوان مثال، از هفت چنار منطقه پربانک نام برده که مردم بر دیوار گلی مجاور درخت، طاقچه کوچکی کنده بودند تا در آن شمعی روشن کنند و به نیایش بپردازند.

حسین کریمان
سال: ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۲

■ معرفی: محققان و تهران‌شناسان معاصر از حسین کریمان به‌عنوان پژوهشگر خستگی‌ناپذیری که پژوهش‌های تهران‌شناسی را علمی کرد، نام می‌برند. حسین کریمان علوم دینی را نزد علمای حوزه از جمله آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله کوه‌گمراهی و آیت‌الله خوانساری فراگرفته بود و دکتری زبان و ادبیات فارسی داشت. مرحوم کریمان هم‌زمان در حوزه تاریخ و جغرافیا پژوهش می‌کرد و کتاب می‌نوشت. کتاب‌های دوجلدی «ری باستان»، «قصران»، «تهران در گذشته و حال»، «آثار بازمانده از ری» و «جغرافیای دره رودبار» از جمله کتاب‌های مرجعی است که از منابع اصلی تهران‌پژوهی به‌شمار می‌آیند.

■ کار ویژه: حسین کریمان در کتاب «آثار بازمانده از ری قدیم» ادعای دفن زکریاسی رازی در ری را مطرح کرده است. او با اشاره به اسناد و نوشته‌های تاریخی یادآور شده که باید مدفن بسیاری از بزرگان ری مثل هشام بن عبدالله و محمدبن زکریای رازی را در آن محدوده جست‌وجو کرد. طبق نوشته‌های حسین کریمان، زکریای رازی احتمالاً در منطقه فیروزآباد شهری ری و در امامزاده شعیب کنونی دفن شده است. ادعایی که کریمان در کتاب «آثار بازمانده از ری قدیم» مطرح کرد موجب تحقیقات فراوان برای یافتن قبر زکریای رازی در ری شده بود.

منوچهر ستوده
سال: ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۲

■ معرفی: از منوچهر ستوده می‌توان به‌عنوان یکی از محققانی که تحقیقات کاملی درباره گویش‌های مختلف ایران، به‌خصوص تهران، انجام داده نام برد. از او بیش از ۶۰ جلد کتاب و ۳۰۰ مقاله به یادگار مانده و بخشی از آثار او که فرهنگ گویشی ایران و پایتخت است مخاطبان بیشتری داشته است. او مقالات بسیاری درباره تاریخ و فرهنگ عامه اهالی شمیران نوشته و گویش‌های ساکنان این منطقه را مورد بررسی قرار داده است. نقل است که مرحوم ستوده بعد از پایان کوهنوردی در تهران به روستاهای شمیران می‌رفته و درباره فرهنگ عامه اهالی این منطقه تهران تحقیق می‌کرده است.

■ کار ویژه: بخشی از فعالیت‌های طولانی مدت منوچهر ستوده به مصاحبت و گفت‌وگو با قدیمی‌های تهران مربوط می‌شود. او در گفت‌وگو با ساکنان قدیمی و باصالت محله‌های قدیمی تهران به اطلاعات قیقی از فرهنگ عامه تهران نشین‌های قدیم دست پیدا کرد و همه این اطلاعات را در مجموعه مقالاتی منتشر کرده که برخی از آنها در مجله‌های دوره پهلوی اول به چاپ رسیده است.

شهریار عدل
سال: ۱۳۲۲ تا ۱۳۹۶

■ معرفی: شهریار عدل، دانش‌آموخته مدرسه عالی علوم تاریخی در سوربن فرانسه بود و بعد از پایان تحصیلاتش قدم‌های مهمی برای ثبت آثار باستانی ایران و بناهای تاریخی تهران در فهرست میراث فرهنگی و یونسکو برداشت. او هم‌زمان در حوزه تألیف هم فعالیت می‌کرد و کتاب «تهران؛ پایتخت دویمت‌ساله» را نوشت که شامل مجموعه‌مقالاتی درباره آثار تاریخی تهران است. تنها اثر او برای افرادی که درباره تاریخ ۲۰۰ سال گذشته تهران تحقیق می‌کنند مرجع مهمی به شمار می‌رود.

■ کار ویژه: تلاش شهریار عدل برای یافتن و مرمت و معرفی فیلم‌های زمان مظفرالدین‌شاه قاجار یکی از درخشان‌ترین کارهای او به شمار می‌رود. او ده‌ها فیلم را که در دوره قاجار، به‌خصوص دوره مظفرالدین‌شاه، برای نخستین بار در ایران تولید شده بود جمع‌آوری کرد و مورد مرمت قرار داد. اقدام عدل به حدی مهم است که علیرضا تابش، مدیرعامل سابق بنیاد سینمایی فارابی، احیای فیلم‌های دوره قاجار را بر تو افکندند در تاریخ سینمای ایران دانست.

جعفر شهری
سال: ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۳

■ معرفی: جعفر شهری را می‌توان به‌عنوان مهم‌ترین و سرشناس‌ترین تهران‌شناس معاصر معرفی کرد. او مؤلف مجموعه پنج‌جلدی «طهران قدیم» و مجموعه شش‌جلدی «تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم» است که برای محققان و پژوهشگرانی که در حوزه تهران‌شناسی فعالیت می‌کنند یک مرجع قابل‌اعتناست. جعفر شهری در این دو کتاب، حصال و هوای تهران قدیم را با جزئیات دقیق توصیف کرده و محققان، ائسار او را دریچه‌ای رو به تاریخ تهران می‌دانند.

■ کار ویژه: جعفر شهری متولد محله عودلاجان بود و سال‌ها بین مردم کوچه و بازار تهران زندگی کرد و بیش از همه محققان و تهران‌شناسان معاصر درباره آداب و سنت‌ها و به‌طور کلی فرهنگ عامه تهران‌نشین‌های قدیم نوشته است. ویژگی منحصر به فرد آثار جعفر شهری این است که همه آنها بر اساس واقعیت مستند نوشته شده و خدش‌های به صحت مطالب وارد نیست. او سال‌ها برای ثبت عادت‌ها، آداب و سنت و اعمال مردم تهران تلاش کرد و کار او از این منظر ماندگار و باارزش است.

ناصر تکمیل همایون
سال: ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۱

■ معرفی: یکی از تهران‌شناس‌هایی که کتاب‌های متعددی درباره تهران نوشته و در این زمینه بسیار پرکار بوده دکتر ناصر تکمیل همایون است. او در حوزه تاریخ و جامعه‌شناسی اسناد دانشگاه تهران بود و تهران را از این دو منظر مورد بررسی قرار داد. کتاب «تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران» یکی از آثار ماندگار تکمیل همایون است که یک منبع قابل‌اعتنا برای محققانی که درباره آداب و سنت‌های تهران قدیم پژوهش می‌کنند به شمار می‌رود.

■ کار ویژه: بررسی دوره‌های تاریخی تهران از وقتی که تهران قره‌های گنبد بود تا وقتی به شهری مهم در ایران بدل شد یکی از کارهای ماندگار ناصر تکمیل همایون به‌حساب می‌آید. او در تحقیقاتش به این نکته تأکید می‌کند که تهران روستایی گمنام بوده، اما بعد از ساختن برج و بارو، نام «بلدیه» را به‌خود گرفت و عقابت جایی برای استقرار حاکمان شد. تکمیل همایون این نظریه را مطرح کرد که تهران از عصر ناصری دوره تازه‌ای را شروع کرد و به سرعت گسترش یافت.

یحیی ذکاء
سال: ۱۳۰۷ تا ۱۳۷۹

■ معرفی: یحیی ذکاء از جوانانی علاقه فراوانی به عکاسی داشت و دست‌آخر هم دو جلد کتاب مصور درباره تاریخ تهران منتشر کرد. کتاب دوجلدی «آلبوم خانه سلطنتی» شامل تصاویر کمیاب از کاخ گلستان است و جلد‌های اول و دوم آن جزو کتاب‌های نایابی محسوب می‌شود که تا کنون درباره تاریخ تهران نوشته شده است. یحیی ذکاء قبل از نوشتن این کتاب، مجموعه‌ای هم درباره تاریخ عکاسی در تهران نوشته بود.

■ کار ویژه: یحیی ذکاء وقتی برای نوشتن کتاب «آلبوم خانه سلطنتی» به کاخ گلستان می‌رفت به آرشيو عکس‌های عبدالله‌خان قاجار و برخی دیگر از عکاسان معروف دوره قاجار دسترسی پیدا کرد. این عکس تا آن موقع شناسایی نشده بود و یحیی ذکاء با حوصله فراوان آنها را پشت‌نویسی کرد. گفته می‌شود ۸۰ درصد عکس‌های آلبوم خانه سلطنتی توسط مرحوم ذکاء شناسایی و پشت‌نویسی شد و این عکس‌ها، به قول معروف، شناسنامه‌دار شدند.

سیداحمد محیط طباطبایی

انتخاب یک روز به نام یک شهر با در نظر گرفتن مسائل تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نشان‌دهنده تعلق خاطر ساکنان آن شهر است. دلیل این انتخاب می‌تواند مانند شهر اصفهان، به پیدایش شهر بر گردد یا مانند بوشهر به تأسیس یک مدرسه مربوط باشد. گاهی هم به تاریخ انتخاب شدن به‌عنوان پایتخت مرتبط است، مانند روز تهران. تهران در مقام پایتخت، یک شهر ملی به شمار می‌آید و هویتی ملی را به‌خود اختصاص می‌دهد. تعلق خاطر یک شهر متعلق به همه مردمی است که در آن شهر زندگی می‌کنند یا به آن قدم می‌گذارند. ساکنان تهران از شهرها و قومیت‌های مختلف تشکیل شده‌اند که به‌دلیل سال‌ها سکونت در این شهر، امروزه «تهرانی» به شمار می‌آیند.

به این ترتیب، ما در تهران با موضوع ارزش ملی و هویت محلی روبه‌رو هستیم. هویت محلی متعلق به دوران قبیل از پایتخت شدن تهران است و ارزش ملی مربوط به بعد از دوران پایتختی تهران است. در هر دو صورت، شهر زمانی می‌تواند حال خوب و مساعدی پیدا کند که مردمش به آن تعلق خاطر داشته باشند و بر اساس آن تعلق خاطر برای شهرشان فعالیت و کار کنند و شهر را جزوی از زندگی و هویت خودشان بدانند.

باید به تهران از نگاه ملی و محلی در قالب برنامه‌های مختلف به تاریخ شهر بپردازیم. به‌ویژه در مدارس و در قالب درس انشا با موضوعات مرتبط با تهران، ارائه کارهای عملی و نمایشگاهی و اجرای برنامه‌های متنوع و متناسب در محله‌ها موجب می‌شود تا ساکنان یک شهر و به‌ویژه کودکان و نوجوانان، محل زندگی خود را بیشتر بشناسند و بدانند چرا این محله به این نام خوانده می‌شود.

ساکنان تهران از شهرهای مختلفی تشکیل شده‌اند. آرامنه، یزدی‌ها، کاشانی‌ها، تبریزی‌ها و... همه و همه در شکل‌گیری تهران نقش داشته‌اند و نه فقط در هفته تهران که در روزها و زمان‌های متناوب می‌توانیم به تأثیرگذاری آنها در شکل‌گیری و توسعه این شهر بپردازیم. یکی از شیوه‌های عملی برای شناخت هویت یک شهر، ایجاد موزه‌های شهری است و این مهم برعهده شهرداری هاست تا موزه‌هایی متناسب با موضوع شهر را ایجاد کند یا توسعه ببخشند. ایجاد موزه‌هایی در هر محله و منطقه با هدف معرفی مشاهیر همان محله و منطقه، حفظ بناهای تاریخی شخصیت‌های مهم، معرفی کاسبان خوش‌نام، ارائه تاریخچه شکل‌گیری محله، انتخاب نام محله و... می‌تواند تعلق خاطر ساکنان به یک محله را بیشتر کند.

اهمیت تعلق خاطر

سیداحمد محیط طباطبایی
مدیر شورای بین‌المللی موزه‌ها (ایکوم)

انتخاب یک روز به نام یک شهر با در نظر گرفتن مسائل تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نشان‌دهنده تعلق خاطر ساکنان آن شهر است. دلیل این انتخاب می‌تواند مانند شهر اصفهان، به پیدایش شهر بر گردد یا مانند بوشهر به تأسیس یک مدرسه مربوط باشد. گاهی هم به تاریخ انتخاب شدن به‌عنوان پایتخت مرتبط است، مانند روز تهران. تهران در مقام پایتخت، یک شهر ملی به شمار می‌آید و هویتی ملی را به‌خود اختصاص می‌دهد. تعلق خاطر یک شهر متعلق به همه مردمی است که در آن شهر زندگی می‌کنند یا به آن قدم می‌گذارند. ساکنان تهران از شهرها و قومیت‌های مختلف تشکیل شده‌اند که به‌دلیل سال‌ها سکونت در این شهر، امروزه «تهرانی» به شمار می‌آیند.

به این ترتیب، ما در تهران با موضوع ارزش ملی و هویت محلی روبه‌رو هستیم. هویت محلی متعلق به دوران قبیل از پایتخت شدن تهران است و ارزش ملی مربوط به بعد از دوران پایتختی تهران است. در هر دو صورت، شهر زمانی می‌تواند حال خوب و مساعدی پیدا کند که مردمش به آن تعلق خاطر داشته باشند و بر اساس آن تعلق خاطر برای شهرشان فعالیت و کار کنند و شهر را جزوی از زندگی و هویت خودشان بدانند.

باید به تهران از نگاه ملی و محلی در قالب برنامه‌های مختلف به تاریخ شهر بپردازیم. به‌ویژه در مدارس و در قالب درس انشا با موضوعات مرتبط با تهران، ارائه کارهای عملی و نمایشگاهی و اجرای برنامه‌های متنوع و متناسب در محله‌ها موجب می‌شود تا ساکنان یک شهر و به‌ویژه کودکان و نوجوانان، محل زندگی خود را بیشتر بشناسند و بدانند چرا این محله به این نام خوانده می‌شود.

ساکنان تهران از شهرهای مختلفی تشکیل شده‌اند. آرامنه، یزدی‌ها، کاشانی‌ها، تبریزی‌ها و... همه و همه در شکل‌گیری تهران نقش داشته‌اند و نه فقط در هفته تهران که در روزها و زمان‌های متناوب می‌توانیم به تأثیرگذاری آنها در شکل‌گیری و توسعه این شهر بپردازیم. یکی از شیوه‌های عملی برای شناخت هویت یک شهر، ایجاد موزه‌های شهری است و این مهم برعهده شهرداری هاست تا موزه‌هایی متناسب با موضوع شهر را ایجاد کند یا توسعه ببخشند. ایجاد موزه‌هایی در هر محله و منطقه با هدف معرفی مشاهیر همان محله و منطقه، حفظ بناهای تاریخی شخصیت‌های مهم، معرفی کاسبان خوش‌نام، ارائه تاریخچه شکل‌گیری محله، انتخاب نام محله و... می‌تواند تعلق خاطر ساکنان به یک محله را بیشتر کند.

■ معرفی: یکی از محققانی که تصویر درستی از تهران قدیم ارائه داده محمدحسن سمسار است. او که در هنرشناسی و بررسی تاریخ هنر در ایران و تهران تخصص داشت مجموعه مقالات بسیاری درباره چگونگی پیدایش هنر، به‌ویژه هنر معماری، در تهران نوشته که بسیاری از آنها در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و مجله‌های هنر و مردم‌ور بررسی‌های تاریخی چاپ و منتشر شده است. محمدحسن سمسار سال‌ها در حوزه‌های سندشناسی، نسخه‌شناسی هم فعالیت کرد و بسیاری از نسخ خطی احیاشده که این روزها در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود حاصل گوشش‌های او در این زمینه است.

